

**THE CARING STATE AND
ARCHITECTURE – SITES OF
EDUCATION AND CULTURE
IN SOCIALIST COUNTRIES**

(ur. Jasna Galjer, Sanja Lončar),
hed-biblioteka, Zagreb 2021 (235 str.)

Hrvaško etnološko društvo je lani jeseni v redni zbirki znanstvenih del izdalo publikacijo z naslovom *The Caring State and Architecture – Sites of Education and Culture in Socialist Countries* (Skrbna država in arhitektura – Prostor izobraževanja in kulture v socialističnih državah), ki sta jo uredili **Jasna Galjer** in **Sanja Lončar**. V monografiji je zbranih deset prispevkov avtoric in avtorjev iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije, Češke republike in Madžarske. Prispevki so rezultat večletnega raziskovalnega projekta, osredotočenega na (re)definicijo družbene vloge objektov, zgrajenih v času socializma, ki so se navadno imenovali »kulturni domovi«; v njih je poleg kulturnega programa praviloma potekalo tudi izobraževanje odraslih. Sodelujoči v projektu so proučevali povezave med arhitekturo in njeno družbeno namembnostjo; analizirali in primerjali so transformacije tovrstnih objektov v okviru urbane kulture in identitete vse od socialističnih petdesetih let 20. stoletja do sodobnosti. Urednici sta v uvodu poudarili pomen multidisciplinarnega pristopa, saj umetnostnozgodovinska metoda proučevanja arhitekture in njene notranje opreme ne zadošča za odgovor na vprašanje o kompleksnem poslanstvu kulturnih domov v času socializma. Opozorili sta na razmerja med mesti in periferijo in poudarili, kako pomembno je razpravljati o prihodnosti teh objektov: Jih

ohraniti, jim dati novo namembnost ali jih morda porušiti? Urednici sta prepričani, da nekdanji kulturni domovi predstavljajo velik potencial za nove kulturne in izobraževalne dejavnosti sodobnega časa.

Prispevki so razdeljeni po vsebinskih sklopih. Dva predstavljata situacijo na Madžarskem in nekdanjem Češkoslovaškem. **Marrian Simon** se je v prispevku (Zgolj napaka v mašineriji velike kulturne transformacije. Zgradbe za kulturne ustanove na Madžarskem med letoma 1949 in 1990) osredotočila na njihovo poimenovanje: domovi kulture, hiše kulture, kulturni centri ipd. Zamenjave imen so sledile političnim spremembam. Ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih prejšnjega stoletja so kulturne domove nadomestili kulturni centri z višjim standardom; razlike med mesti in vasei so se povečale. Po vaseh so kulturni domovi skoraj izginili. Avtorica se je posvetila izjemi: hiši kulture v Orgoványju, zgrajeni leta 1958. Izvrstna modernistična stavba je dobro delovala do leta 2000, ko so programi zamrli, in leta 2020 so jo temeljito in uspešno renovirali v gradbenem in vsebinskem smislu. **Michaela Janečková** (Kulturni domovi na Češkoslovaškem) je opozorila na dolgo tradicijo kulturne prosvete na Češkoslovaškem, ki sega v drugo polovico 19. stoletja. Češkoslovaška je bila s kulturno prosveto vzor drugim slovanskim deželam Avstro-Ogrske monarhije. Avtorica se je posebej posvetila kulturnemu domu, ki so ga v postmodernističnem slogu zgradili leta 1976 po načrtih Radima Dejmalala sredi starega mestnega jedra v Kolínu. Dejmalalova stavba velja za vrhunski primer češkega postmodernizma, žal pa so ga

z zadnjo obnovo povsem izmaličili, kar velja tudi za kulturne in izobraževalne programe.

Dva prispevka se posvečata arhitekturni teoriji. **Sanja Lončar** (Programsko besedilo in razumevaje sociokulturnih in političnih dimenzij arhitekturne tipologije. Primer knjige »Prosvetna ognjišča« (1943) hrvaškega arhitekta Aleksandra Freudenreicha) je analizirala v naslovu prispevka navedeni priročnik hrvaškega arhitekta (1892–1974), ki je deloval v različnih režimih. Freudenreichova publikacija obravnava multifunkcionalne zgradbe za kulturno in izobraževalno namembnost, ki so jih na Hrvaškem gradili tudi med drugo svetovno vojno. Freudenreich, ki je bil predan hrvaški vernakularni arhitekturi in ki je raziskoval hrvaško etnografsko dediščino, je načrtoval mrežo takšnih zgradb po vsej Hrvaški v želji, da po hrvaških mestih in vaseh nastanejo arhitekturne umetnine. Bil je sicer proti sentimentalnemu romantizmu in ni nasprotoval napredku v konstrukcijah, a se je upiral »tujem gradbenim oblikam« in kopijam urbanih zgradb na podeželju. Avtorica je opazila, da Freudenreichovo teoretično in praktično delo reflektira etnološko doktrino zgodnjega 20. stoletja in članek sklenila z mislijo, da je druga svetovna vojna pogosto pomenila bistven preobrat. V primeru Aleksandra Freudenreicha in njegovih načrtov za »prosvetna ognjišča« pa bi morali ponovno premisliti naše prepričanje o (dis)kontinuiteti tega obdobja. Dodali bi lahko, da Freudenreichovo delovanje v času druge vojne odpira še vrsto drugih vprašanj, povezanih z odnosom do nacistične ideologije in nacionalizma nasploh, česar se mlajši raziskovalci

lotevajo brez osebnih ideoloških bremen in pri tem uporabljajo arhive, ki so se odprli po 70 letih nedostopnosti. V prispevku Strukturalizem in socialistični kontekst. Družbeno angažirana arhitektura kot prostor interakcije in komunikacije **Jasna Galjer** interpretira multifunkcionalne komplekse za izobraževanje in kulturo v Zagrebu, ki so jih zgradili med petdesetimi in osemdesetimi leti 20. stoletja. Posebej jo je zanimalo vprašanje njihovega komunikacijskega aspekta. Kar nekaj hrvaških arhitektov je imelo tesne stike z vodilnimi francoskimi in nizozemskimi arhitekturnimi biroji; prav tako so nanje vplivale francoske in nizozemske teoretske razprave o arhitekturi. Galjerjeva je zaznala takšne vplive tudi pri načrtovanju hrvaških kulturnih centrov. V dosedanjih razpravah o povojni hrvaški arhitekturi pogoša kritično distanco in analitični aparat. Izoblikovala je metodologijo za proučevanje multifunkcionalnih zgradb in s tem odprla nove možnosti za raziskovanje vprašanj o arhitekturni teoriji in družbeno-političnih okoliščinah. Jugoslovanski model »socializma s človeškim obrazom« je bil uspešen v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so družbene okoliščine omogočale več svobode; tudi na področju arhitekture se je lahko odprla debata. V zgodnjih šestdesetih prejšnjega stoletja je na zagrebški Fakulteti za arhitekturo družbeno angažirana arhitektura postala del študijskega programa; ustanovili so tudi Zavod za projektiranje družbenih stavb. Istočasno je vplivni politik Stipe Šušar naredil temeljno študijo o urbani sociologiji v Zagrebu in ugotovil, da v mestu manjka povezav med središčem in periferijo; leta 1976 so na jugoslovan-

ski konferenci o kulturnih centrih redefinirali tovrstne objekte. Želeli so jim nameniti osrednjo pozicijo v urbanem planiranju, tudi z namenom zmanjšati razlike med mestom in vasjo. Galjerjeva je izpostavila zlasti zagrebški kulturni center Trešnjevka (imenovan tudi Odprta univerza) arhitekta Radovana Nikšića, ki je imel tesne stike z Nizozemsko. Med nizozemskimi arhitekti, ki so imeli velik vpliv na hrvaško arhitekturo, Galjerjeva navaja zlasti Alda Van Eycka, ki je v arhitekturo uvedel antropološke metode; njegova sirotišnica v Amsterdamu je ikonični primer strukturalizma in idealnega koncepta kreiranja družbenih razmerij. Podobno Galjerjeva ocenjuje Nikšićev načrt za zagrebški kulturni center: kompleks vidi kot odprt in senzibilen, tudi z možnostjo dolgoročnih vsebinskih procesov, kar je bistvo strukturalizma.

Več prispevkov obravnava izbrane objekte. **Tihomir Žiljak** (Od Ljudske univerze Moše Pijade do Odprte univerze. Institucionalne spremembe, dejavniki in instrumenti javne politike) je raziskal zgodovino ustanove, ki jo je izpostavila že Galjerjeva. Zanimale so ga spremembe v strukturi, programih, organizaciji ter instrumenti javne politike. Žiljakovo osrednje vprašanje velja vzrokom za slabo vzdrževanje kompleksa. Odgovor je iskal v statusu ustanove, v razumevanju, kdo je imel vpliv na programe in kdo je odločal o uporabi prostora in o financiranju. Kompleks je bil sprva prostor za izobraževanje starejših, kar je bilo pomembno za ekonomski razvoj države in mesta Zagreb. Izobraževali so tudi za sodelovanje v samoupravnem procesu in podpirali kulturo kot pomemben segment družbe. V šestdesetih

letih prejšnjega stoletja je andragogika na Hrvaškem dosegla raven znanosti. Kljub temu se je javno financiranje centra na Trešnjevki hitro krčilo, zato so ga zanemarjali. Z menjavo režima v devetdesetih so delavske in ljudske univerze postajale vse bolj nezaželeni, češ da sodojijo v dediščino socializma. Zgradbo na Trešnjevki so zaradi njenih arhitekturnih vrednot razglasili za spomenik, ki naj ga financirata hrvaška država in mesto Zagreb. Žiljak ugotavlja, da so ustanove, ki gostujejo v zgradbi, pod nadzorom različnih strank; v izrabi prostora se križajo zasebni in javni interesi. V devetdesetih je bil na Hrvaškem sprejel koncept vseživljenjskega učenja, vendar so vse oblike izobraževanja ponujene na prostem trgu. Žiljak je zaskrbljen glede vzdrževanja kompleksa, ki velja za eno najboljših arhitektur socialističnega obdobja in za izvrstno zgodbo o izobraževanju odraslih na Hrvaškem. Prepričan je, da so ključni dejavniki vse od leta 1961 naprej reagirali na osnovi političnih, finančnih in osebnih interesov in ne na osnovi interesov, ki bi prostoru zagotovila vzdržnost in primerno rabo. **Ana Unkić** piše o znameniti koncertni dvorani Vatroslava Lisinskega (Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskega. Ekskluziven prostor in/ali prostor različnosti). Analizira program in zagotavlja, da Lisinski nikoli ni predstavljal elite in prostora reprezentacije, pač pa je vedno bil in še vedno je prostor različnosti, ki ga obiskujejo ljudje različnih interesov. Proces gradnje ni bil enostaven; prvotna namera, da bi gradnjo financirala hrvaška fundacija za dediščino, je hitro zamrla in gradnjo je podprlo le mesto Zagreb. Zanimiv je pogled v prvo obdobje delovanja ustanove in takratna

prizadevanja, da bi pridobili različne obiskovalce. **Dragana Konstantinović** (Od socialističnega blagra do kapitalistične (ne)učinkovitosti: Prostorska tranzicija mestnega športnega centra SPENS v Novem Sadu) obravnava kompleks v Novem Sadu, ki se danes imenuje Športni in poslovni center Novi Sad. Zgradili so ga leta 1981 za svetovno prvenstvo v namiznem tenisu. Avtorica je izpostavila Jovana Dejanovića, od leta 1974 župana Novega Sada, poslovno spretnega, ambicioznega, ideološko trdnega in zavezanega Vojvodini. Na desnem bregu Donave je želel zgraditi moderno mesto. Jugoslovanska ustava iz leta 1974 je Vojvodini omogočila razvijati lastne programe. Gradnjo športnega centra so financirali Novosadčani sami, ki so 1 % svojih plač prispevali za razvoj športa. Na natečaju sta zmagala Živorad Janković, profesor na arhitekturni fakulteti v Sarajevu, ki je imel veliko izkušenj z načrtovanjem športnih objektov, in Branko Bulić. Nastala je ogromna in kakovostna zgradba s številnimi, nikakor ne zgolj športnimi programi pod eno streho. Vsebine se širijo longitudinalno in koncentrično; prav v sredici je lociran Mladinski center. Ko je bil športni center reorganiziran v javni zavod, je prevladal komercialni interes; slednje ni več zagotavljalo primerne vzdrževanja; razmišljali so celo o rušenju. Avtorica skuša najti oporno točko za rešitev kompleksa, ki bi lahko bil vizualni simbol modernega Novega Sada. Sklicuje se na Rema Koolhaasa, ki je razpravljal o velikosti v arhitekturi, v čemer so po njegovem utelešeni ideološki programi. Tako tudi Konstantinovićeve predlaga, da bi novi programi za SPENS lahko promovirali novo ideologijo za novo

prihodnost. **Veronika Rollová** (»Današnji dan je darilo za vas, posvetite so jutrišnjemu dnevu!« Praški grad kot prostor transformacije češkoslovaške družbe s pomočjo izobraževanja, tehnologije in prostega časa v šestdesetih letih) razpravlja o spremembah, ki so jih po drugi svetovni vojni načrtovali na praškem gradu. Nameravali so ga preobraziti v spomenik izgradnji socializma. Po prvi svetovni vojni je praški grad postal simbol češkoslovaške demokracije. Med drugo vojno je bil sedež nacistične oblasti. Po njej je bil potreben obnove. V želji preobrniti njegovo namembnost so se v zgodnjih petdesetih odločili, naj bo namenjen ljudem za kulturne, politične in izobraževalne namene. Načrtovali so dva muzeja zgodovine češkoslovaškega ljudstva od 9. stoletja do leta 1945. V palači Lobkowitz so želeli predstaviti uspešne tehnološke inovacije in umetniška dela. Projekt je sprva temeljil na političnem izobraževanju. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je postopoma spreminjal v prostor za umetnost in zabavo. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je v vzhodni Evropi izoblikoval nov koncept socializma, imenovan »znanstvena in tehnološka revolucija«. Želja prevzeti vodilno vlogo v tehnologiji je zahtevala več izobraževanja. Socialistična Češkoslovaška se je hkrati imela za dediča slavne preteklosti; oboje naj bi se srečalo na praškem gradu. Nič od tega ni bilo realizirano; edino Hiša češkoslovaških otrok je doživela otvoritev leta 1963. Organizirana je bila v obliki klubskih sob, kjer so otroci brez starševskega nadzora svobodno izbirali svoje dejavnosti. Mišljeno je bilo, da bi se otroci v Hiši otrok izoblikovali v »nove ljudi za komunistično

prihodnost«, v bistvu pa je bila prostor za izobraževanje in prosti čas, ki se ga številni še vedno radi spominjajo, svoj prispevek zaključuje avtorica.

V zadnjem od člankov (Družbeni domovi v Bosni in Hercegovini. Prostor za osebno emancipacijo s pomočjo družbenih aktivnosti) **Lejla Krešelj-ković** piše o multifunkcionalnih stavbah v Bosni in Hercegovini, zgrajenih v času socializma. Večino so v času zadnje vojne (1992–1995) porušili in mnoge zaznamovali z vojnimi zločini. Avtorice se sprašuje, kako vrniti veljavo takim ustanovam, ne le v smislu materialne strukture, pač pa tudi skozi generiranje novega družbenega kapitala. Opozarja na več mednarodnih listin, ki priporočajo postopnost obnove in definirajo avtentičnost v tradiciji in idejah. Avtorica je prispevek utemeljila na 23 intervjujih. Ljudje, ki so sodelovali pri gradnji tovrstnih domov, so bili ponosni na svoj prispevek in so obžalovali, da so se izvirne funkcije domov izgubile. Vojna je povsem spremenila družbeni, ekonomski in politični kontekst. Kljub temu so spomini na domove kulture močni in nabiti z emocijami. Avtorica prispevek zaključuje z mislijo, da bi izvirna emancipatorna funkcija družbenih domov lahko ohranjala obstoječi družbeni kapital v sedanjem družbeno-političnem kontekstu Bosne in Hercegovine in prispevala h generaciji novega družbenega kapitala.

Tudi v Sloveniji so bili kulturni domovi več desetletij prostori za druženje, izobraževanje in kulturne prireditve in tudi pri nas so številne tovrstne zgradbe po krivici zapostavljene in jih po nepotrebnem obremenjujemo z ideološko dediščino socializma. Le zakaj rušiti dobro ohranjene objekte, ki bi

jim s skrbnim vzdrževanjem in/ali z obnovitvenimi deli ohranjali oz. vrnili potrebno kondicijo? Zakaj načrtujemo novogradnje, ki pogosto niti približno ne dosega arhitekturnih odlik obstoječih objektov? Kot primer navajam namero vodstva Občine Komen, da podre stari kulturni dom in zgradi novo, precej brezoblično škatlasto stavbo, pri čemer se sklicuje na izračun, da bi obnova stala več kot novogradnja, čemur ni mogoče verjeti. Zanimanje za arhitekturo v Vzhodni Evropi, zgrajeno v socialističnih časih, narašča, in to ne le v državah svojega izvora. Spomnimo na veliko razstavo v Muzeju moderne umetnosti (MOMA) v New Yorku leta 2018 z naslovom *Towards a Concrete Utopia. Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. Nujno moramo omeniti tudi slovenski paviljon na beneškem arhitekturnem bienalu leta 2021, ki so ga avtorji (Blaž Babnik Romaniuk, Martina Malešič, Rastko Pečar in Asta Vrečko) naslovili *Sedemdeset let kooperativnih centrov kot družbene infrastrukture*. Krovni naslov bienala je bilo vprašanje: »Kako bomo živeli skupaj?«. Slovenska ekipa je izpostavila 523 zadružnih domov, ki so bili po drugi vojni zgrajeni v Sloveniji z udarniškim delom. Med izpostavljenimi primeri je bil tudi zadružni dom v Komnu, ki so ga občinski veljaki namenili rušenju. Tudi zaradi takšnih političnih idej se kaže podučiti, kako se s tovrstno problematiko ukvarjajo v naši sosesčini; publikacijo z naslovom *Skrbna država in arhitektura. Prostor izobraževanja in kulture v socialističnih državah* toplo priporočam v branje.

Marjeta Ciglencečki